Dangiras Mačiulis, Darius Staliūnas, *Lithuanian Nationalism and Vilnius Question, 1883–1940*, Verlag Herder-Institut, Marburg 2015, ss. 236, fotografie. ISBN 978-38-7969-401-3.

Nakładem wydawnictwa Instytutu Herdera (a ściślej: Herder-Institut für historische Ostmitteleuropaforschung) z Marburga ukazała się monografia piór badaczy z wileńskiego Litewskiego Instytutu Historycznego, Dangirasa Mačiulisa i Dariusa Staliūnasa, podejmująca próbę analizy rozwoju litewskiej świadomości narodowej i znaczenia Wilna w tym procesie. Autorzy wyznaczyli kluczowe – ich zdaniem – ramy czasowe: rok 1883 (pojawienie się pierwszego numeru konspiracyjnej gazety „Aušra", („Jutrzenka")) i rok 1940 (początek pierwszej sowieckiej okupacji Litwy). Rozważania Mačiulisa i Staliūnasa zostały skoncentrowane na 236 stronach druku. Istotnym wzbogaceniem treści omawianego opracowania było zaopatrzenie go w kopie fotografii i szkiców. W końcowej części monografii zostały zamieszczone stosunkowo obszerna bibliografia oraz indeks osobowy.

We wstępie do swoich rozważań autorzy starali się przede wszystkim określić obrane przez siebie obszary badawcze. Jak sami zresztą wskazywali: „głównym celem tej książki jest analiza okoliczności pojawienia się, ewolucji i rozpowszechnienia w społeczeństwie – kultywowanej pod koniec XIX w. i w pierwszej połowie XX w. (aż do 1940 r.) – idei Wilna jako stolicy współczesnej Litwy" (s. 3). W celu uniknięcia wyjaśnienia ewentualnych zastrzeżeń Mačiulis i Staliūnas zaznaczyli również, że stosowane na kartach ich opracowania określenie „nacjonalizmu" nie należy traktować z pejoratywnym wydźwiękiem. Nacjonalizm (w tym przypadku: litewski) jest rozumiany jako „aktywność społeczna zmierzająca do realizacji projektu (idei) narodowego, tzn. państwa narodowego" (s. 4).

Studium Mačiulisa i Staliūnasa rozpoczyna się od obszernego rozdziału dotyczącego powstania i rozwoju litewskiej świadomości narodowej. Czytelnik otrzymuje więc szczegółowy wykład, zawierający argumenty podkreślające wyjątkową rolę Wilna w tym procesie dziejowym. Należy zauważyć, że autorzy prowadzą swoją analizę w sposób wyważony. Otrzymujemy więc zarówno tezę o wyjątkowości znaczenia Wilna dla Litwinów, wypływającej z nader pragmatycznych powodów. Autorzy monografii przytaczają w tym miejscu pogląd Antanasa Smetony, że Wilno jest po prostu „największym ośrodkiem politycznym, naukowym, artystycznym, oświatowym, handlowym i przemysłowym" (s. 14). Równie interesująco jawi się – również przytoczona przez Mačiulisa i Staliūnasa – konstatacja Michała Römera, że „ten, kto posiada Wilno, ten kontroluje cały kraj" (s. 14). Wiele miejsce na tym wstępnym etapie swoich rozważań poświęcili badacze również i Kownu, drugiemu największemu miastu Litwy. Miało ono odtąd odgrywać rolę „alternatywnego centrum litewskiego ruchu narodowego" (s. 15). Pojawiające się wśród litewskiego środowiska narodowego obawy odnośnie do realności perspektyw uzyskania przez Wilno statusu stolicy niepodległej Litwy wynikały z sytuacji mającej miejsce na początku XX wieku. Nawet najbardziej bezkompromisowo nastawieni do tej kwestii litewscy publicyści z przełomu XIX/XX w. dochodzili do refleksyjnej konstatacji, że „jedynie cud może zlituanizować Wilno. […] Módlmy się o powstanie znaczącej litewskiej społeczności w Wilnie" (s. 18). Dla porównania Kowno było powszechnie i obiektywnie postrzegane jako miasto o silnym i uświadomionym narodowościowo litewskim żywiole.

W swoich wysiłkach na rzecz udowodnienia postępów zachodzących w rozpowszechnianiu się na przełomie XIX/XX w. „idei Wilna jako stolicy współczesnej Litwy" autorzy omawianej analizy nie ustawali również i w pozostałej części rozdziału I. Dla poparcia swych tez odwoływali się zarówno do przykładów z litewskiej literatury (np. do poematu *Vilnius* Jonasa Mačiulisa), jak i zachowanych numerów litewskiej prasy niepodległościowej. Równie interesującym posunięciem

autorów była próba podważenia spisu ludności Wilna z 1897 roku. Jako kluczowych argumentów użyli tezy o braku dostatecznie silnie wykształconej świadomości narodowej części wilnian o litewskich korzeniach (s. 28–29).

Bardzo interesującą debatę podejmują autorzy w podrozdziale *Vil'na, Wilno, Vilne/Vilna, Vilnia*. Można wręcz stwierdzić, że Mačiulis i Staliūnas postanowili się zmierzyć z historią wielokulturowości Wilna. Interesowały ich więc poglądy przedstawicieli różnych środowisk politycznych (tak litewskich, jak i polskich, białoruskich czy żydowskich) na temat rzeczywistego etnicznego charakteru i znaczenia miasta nad Wilią. Należy pochwalić autorów monografii za obiektywizm i wyraźne dążenie do ukazania wszystkich możliwych racji.

Bardzo ważnym fragmentem rozważań Mačiulisa i Staliūnasa jest rozdział II. Zresztą wielce wymowny jest już sam jego tytuł: *W wirze pierwszej wojny światowej*. Autorzy starali się zmierzyć w nim zarówno z bezpośrednimi następstwami militarnymi i społecznymi działań wojennych, jak i ze stopniowym narastaniem sporów politycznych odnośnie do powojennego statusu Wilna. Pojawiła się więc prezentacja roszczeń wszystkich stron: Litwinów, Polaków i Białorusinów. Nie zapomnieli również autorzy i o niemieckich koncepcjach dotyczących tak samego Wilna, jak i całej Litwy. Najwięcej jednak miejsca – co wydaje się zrozumiałe z ich punktu widzenia – poświęcili procesowi ewolucji koncepcji litewskich ugrupowań politycznych w latach 1915–1918. Można posunąć się w tym miejscu do stwierdzenia, że właśnie we wspomnianym okresie dojrzewała wizja przyszłego litewskiego państwa. Podstawowym dramatem litewskich polityków niepodległościowych było jednak niedostrzeganie instrumentalnego sposobu postrzegania niepodległościowych aspiracji Bałtów przez niemieckiego okupanta, dążącego do wprowadzenia w życie idei „Mitteleuropy". Kraje bałtyckie miały się znaleźć pod pełną polityczną i gospodarczą dominacją Berlina.

Szczególnej wymowy nabierają zarówno tytuł, jak i sama treść rozdziału III. Autorzy zdecydowali się na nadanie mu tytułu *A Time of Changes: 1918–1923 (Czas zmian: 1918–1923)*. Określenie to oddaje w pełni właściwy charakter problematyki poruszanej w tej część monografii. Należy jedynie przytaknąć autorom. W istocie był to czas zmian w statusie prawnym Wilna. Mačiulis i Staliūnas starają się przybliżyć więc stosunkowo mało znaną (zwłaszcza polskiemu czytelnikowi) faktografię dotyczącą losów miasta nad Wilią. Z pewnością daje się zauważyć w narracji prowadzonej przez Mačiulisa i Staliūnasa cień nostalgicznego stosunku do ich zmian. Świadczy o tym dobitnie tytuł pierwszego podrozdziału: *Utrata stolicy*. Należy jednak pamiętać, że autorzy prowadzą swoje rozważania z litewskiego punktu widzenia. Jak najbardziej więc zrozumiały jest emocjonalny stosunek do wydarzeń z lat 1918–1923, a zwłaszcza do epizodu istnienia Litewsko-Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej czy wreszcie do okoliczności związanych z włączeniem Wileńszczyzny w skład Drugiej Rzeczypospolitej. Niewątpliwym walorem tej części rozważań Mačiulisa i Staliūnasa jest wyjątkowa szczegółowość prowadzonej analizy problemowej. Przy dużym nagromadzeniu koniecznej faktografii odznacza się jednak ona przejrzystością i uporządkowaniem. Na szczególną uwagę zasługują m.in. rozważania autorów odnoszące się do starań litewskich działaczy narodowych o utrzymanie stołecznego statusu nawet w okresie sowieckiej okupacji. Działania te zostały jednak przekreślone przez „premiera" Vincasa Kapsukasa twardym stwierdzeniem, że „Litwa może być niepodległa jedynie w składzie Rosji Sowieckiej" (s. 68). Autorzy omawianego opracowania nie pominęli również kwestii polsko-litewskiej rywalizacji o Wilno podczas obrad paryskiej konferencji pokojowej. Mačiulis i Staliūnas zestawili w obiektywny sposób argumentacje obu stron sporu.

Szczególnego wydźwięku nabrał oczywiście wspomniany konflikt z chwilą zajęcia miasta nad Wilią przez wojska polskie w kwietniu 1919 roku. Z punktu widzenia polskiego czytelnika nader

interesująco jawi się prezentacja litewskich działań na rzecz odzyskania miasta z rąk „polskich okupantów". Dotyczyło to zarówno działań o charakterze propagandowym (ulotki, artykuły prasowe), jak i politycznym i dyplomatycznym (m.in. rokowania polsko-litewskie z sierpnia 1919 r. czy przedłożenie petycji nuncjuszowi apostolskiemu w Polsce kard. Achille Rattiemu podczas jego wizyty w Wilnie na początku 1920 r.). Na kolejnych stronach autorzy kontynuowali swoją analizę „kwestii wileńskiej". Odnieśli się więc do wydarzeń z okresu lipiec–sierpień 1920 (ponowna okupacja sowiecka), sierpień–październik 1920 (opanowanie miasta przez Litwinów) czy z października 1920 r. („bunt" gen. Lucjana Żeligowskiego i Litwa Środkowa). Oczywiście najwięcej uwagi w tym fragmencie swoich rozważań poświęcili autorzy monografii „przyłączeniu Wilna do Polski" w kwietniu 1922 roku. Podjęli więc szczegółową analizę kolejnych polskich działań w sprawie Wilna, jak i próby litewskich przeciwdziałań (przede wszystkim na arenie dyplomatycznej).

Najbardziej rozbudowany charakter przybrał rozdział IV (*Jak wyzwolić stolicę* (*1923–1939)*). Duet autorów musiał się w nim zmierzyć z niezwykle obszerną i wielowątkową problematyką. Na początek Mačiulis i Staliūnas dokonali prezentacji działań podejmowanych przez litewskie władze na arenie dyplomatycznej w latach 20. i 30. w celu podważenia zasadności aneksji Wileńszczyzny przez Polskę. Dotyczyło to więc zarówno wymiany poglądów ze Stolicą Apostolską (podział Litwy na diecezje, z wyłączeniem archidiecezji wileńskiej), jak i dążeń Kowna do umiędzynarodowienia konfliktu polsko-litewskiego (również bez powodzenia). Bardzo interesująco – szczególnie dla polskiego czytelnika – jawi się analiza poglądów i poczynań różnych litewskich środowisk politycznych w „kwestii wileńskiej". Autorzy omawianego studium odwołują się przy tym do różnych pozycji źródłowych i historiograficznych. Pozwala to w pełniejszy sposób poznać stanowisko opiniotwórczych kręgów społeczeństwa litewskiego na przyszłość Wilna. Oczywiście czynnikiem łączącym było konsekwentnie i dobitnie akcentowany fakt niepogodzenia się z utratą stolicy dawnego Wielkiego Księstwa przez odrodzone państwo litewskie. Rozważania autorów zostały uzupełnione licznymi reprodukcjami fotografii, szkiców i ilustracji. Ich dobór został dokonany w sposób przemyślany i umożliwiający podążanie za tokiem zasadniczej narracji.

Swego rodzaju podsumowaniem opracowania Mačiulisa i Staliūnasa jest ostatni, piąty rozdział, noszący patetyczny tytuł *The Recovery of the Capital: 1939–1940* (*Odzyskanie stolicy: 1939–1940*). Na początek rozważania autorów omawianej monografii przynoszą szczegółowe omówienie sytuacji Wilna w okresie pomiędzy podpisaniem tajnego załącznika do Paktu Ribbentrop–Mołotow (23 sierpnia 1939 r.) a wkroczeniem wojsk litewskich (28 października 1939 r.). Czytelnik zyskuje możliwość zapoznania się ze – stosunkowo mało znaną w polskiej historiografii – faktografią odnoszącą się kolejno do: samego zajęcia Wileńszczyzny przez Armię Czerwoną we wrześniu 1939 r., poprzez próby przyłączenia regionu do sowieckiej Białorusi i – w końcu – „wspaniałomyślne" przekazanie miast nad Wilią Republice Litewskiej. Autorzy nie pominęli w swojej analizie również i kwestii formalno-prawnego uzasadnienia litewskich roszczeń do Wilna w 1939 roku. Uczynili to oczywiście z litewskiego punktu widzenia, ale w sposób wyważony i sprzyjający spokojnej refleksji nad przedstawionymi czytelnikowi argumentami. O trosce autorów omawianego studium o obiektywizm badawczy może świadczyć treść podrozdziału *The Policy of Lituanization* (*Polityka lituanizacji*). Mačiulis i Staliūnas podkreślali zwłaszcza kwestię wyraźnej przewagi polskiego żywiołu narodowościowego w całym regionie: „jedna rzecz jest jasna: Litwini stanowili mniejszość w regionie, a ich liczba w samym Wilnie była szczególnie mała. Różne źródła i badacze przedstawiają ich liczebność w przedziale od 1,400 do 7,000" (s. 179–180). Znaczące miejsce w tym fragmencie rozważań autorów znalazły informacje o narastaniu napięć polsko-litewskich na Wileńszczyźnie pod wpływem lituanizacyjnych działań władz Republiki Litewskiej w okresie pomiędzy październikiem 1939 a latem 1940 roku. Mačiulis i Staliūnas

zwracali uwagę na siłę działań polskiego podziemia politycznego i wojskowego na Wileńszczyźnie. Najwięcej jednak miejsca – co wydaje się zrozumiałe – poświęcili kwestii sposobów względnej normalizacji relacji między władzami litewskimi a Polakami na Wileńszczyźnie w krótkim (niecały rok trwającym) okresie przynależności miasta nad Wilią do niepodległej Republiki Litewskiej. Rozważania autorów odnosiły się również i do pozostałych narodowości zamieszkujących region wileński.

W podsumowaniu niniejszej recenzji należy stwierdzić, że studium Dangirasa Mačiulisa i Dariusa Staliūnasa stanowi – bez wątpienia – interesującą formę uzupełnienia stanu wiedzy na temat trudnych relacji polsko-litewskich na przełomie XIX i XX i w pierwszej połowie XX wieku. Z pewnością z niektórymi stwierdzeniami autorów można polemizować. Niemniej jednak wyważony i uporządkowany sposób prowadzenia narracji może jedynie sprzyjać dyskusji historycznej. Po wnikliwej lekturze opracowania Mačiulisa i Staliūnasa można wytykać badaczom nieco ogólny charakter rozważań w poszczególnych rozdziałach. Nie jest to bynajmniej uwaga o charakterze krytycznym. Wpływ na pewne zauważalne ograniczenia miała zapewne chęć obu historyków skoncentrowania się na kluczowych – z ich punktu widzenia – kwestiach.

Piotr Mikietyński